

KIRGIZ TÜRKÇESİNDE - A ELEK PARTİSİBİ – Diğer Türk Lehçelerinde Görülmeyen Tıpık Bir Sıfat-fiil Eki

Selahittin TOLKUN*

Özet

Kırgız Türkçesi, karakteristik özellikleri olan bir lehçe olmakla birlikte komşuları olan diğer Türk topluluklarının dilleri yani Kazak, Özbek ve Uygur Türkçeleriyle ortaklaşan noktaları bulunmaktadır. Kırgız Türkçesindeki bir çok ek, genel olarak bu komşu Türkçelerle ortak olup aralarında daha ziyade şekil farklılığı görülür. Elbette Kırgız Türkçesini özgünleştiren bir takım yapılar da vardır. Bunlar arasında *-a elek*, *-çu*, *-maksan*, *ele*, *bolçu* vb. sayılabilir. Bu makalede bunlardan *-a elek* ele alınarak, bu yapının menşei ve fonksiyonları üzerinde durulacaktır.

Anahtar kelimeler: Kırgız Türkçesi, Türk lehçeleri, *-a elek* partisibi, fiil.

A- ELEK PREFIX IN KYRGYZ TURKISH LANGUAGES

Abstract

Although Kyrgyz Turkish language has characteristics its own, it has common shares with other Turkish group languages such as Kazakh, Uzbek, Uighur. Many prefix in Kyrgyz language is common these language, but it is differ in terms of shape. Kyrgyz Turkish language has original structure different from other Turkish languages like *-a elek*, *-çu*, *-maksan*, *-ele*, *-bolçu* e.t.c. It was examine *-a elek* and its functions in this article.

Key words: Kyrgyz-Turkish, Turkish languages, *-a elek* prefix.

-A elek yapısı bir sıfat-fiil eki olup, Orta Asya'daki diğer Türk lehçelerinde görülmeyen bir şekildir. Menşei açık değildir. Ek, yalnızca olumlu fiil tabanlarına gelir ve esas olarak onlardan "*henüz -meyen / -medik / -memiş*" anlamlarında olumsuz ifade taşıyan sıfat-fiil ekini oluşturur.

Bilindiği gibi Türkçede bir fiili olumsuz yapmak için, fiilden olumsuz fiil yapan *-ma- / -me-* (bu ek Kırgız Türkçesinde *-ba- / -be-*; *-bo- / -bö-*; *-pa- / -pe-*; *-po- / -pö-* şeklindedir) eki kullanılır. Bunun yanı sıra isimlere olumsuzluk anlamı kazandırmak için ise "*yok, değil / tügöl, emes*" gibi yardımcı kelimeler kullanılır. Yahut cümlede *ne ... ne ... var* ve *hem ... hem ... yok* gibi yapılarla da olumsuzluk sağlanır. Yine kimi Türk lehçelerinde bilindiği gibi bazı sıfat-fiil eklerinin çekim eki olarak kullanıldığında, olumsuzunun zaman zaman *-ma- / -me-* eki yerine yukarıdaki *yok, emes* kelimeleri

* Dr. Doğu Akdeniz Üniversitesi, Fen ve Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü.

yardımla yapıldığı görülür.¹ Bu konuda son olarak zikredilmesi gereken diğer bir şekil de isimlerden olumsuz isim yapan +sız /+süz ekidir. Mesela, Eski Türkçedeki -gusuz / -güsüz ekinde bu durum vardır. Ek, -gu / -gü sıfat-fiil ekine gelerek, eke olumsuz anlam kazandırmaktadır.²

İşte Kırgız Türkçesinde yukarıda sayılan ve gerek isimlere gerekse fiillere olumsuzluk katan unsurların hiçbirisi kullanılmadan içerisinde olumsuz ifade taşıyan bir -a *elek* yapısı mevcuttur. Burada fiile olumsuz anlamı kazandıran nedir? Fiile getirilen -a vokalinin fonksiyonu nedir? Bu şayet bir tür birleşik yapı ise o takdirde bu -a zarf-fiil eki olabilir mi? Bu durumda *elek* kelimesi nedir?

Bütün bu soruları dikkate alarak ek ve ekin menşei konusunda şunlar söylenebilir:

1. İlk olarak K.K. Yudahin tarafından “*Kırgızca Rusça Sözlük*” olarak 1940’da yayınlanan eser, bilindiği gibi A. Taymas tarafından *Kırgız Sözlüğü* adıyla Türkiye Türkçesi karşılıklarıyla ülkemizde de yayınlanmıştır. Bu sözlükte -a *elek* ekinin bünyesindeki *elek* kelimesi, *elek II* başlığıyla alınmaktadır. Burada ekin, *şimdilik*, *henüz* anlamında olup, fiile olumsuz ifade kattığı bildirilerek, ekin asıl fiilin hal zaman zarf-fiili ile birlikte kullanıldığı belirtilir ve örnekler verilir.³ Buradaki açıklamadan anlaşıldığına göre ekin bünyesindeki -a, vokal zarf-fiil eki olarak kabul edilmektedir. Ekin bünyesindeki -a için, zarf-fiil eki görüşü Kırgız gramerlerinde de yer alır.⁴ Ancak bu kaynaklarda *elek* kelimesinin anlamı verilmez. *Elek*, eke olumsuzluk anlamı katan bir unsur olarak düşünülmüş olmalıdır. Ancak ekin “henüz” anlamını nereden kazandığı belirsizdir. T. Tekin ise *elek*’in açıklamasını yapar ancak -a’yı –ünlüyle biten tabanlarda ise -y’yi – zarf-fiil eki olarak belirtir.⁵

Bu görüş iki noktaya açıklık getirmemektedir. İlki daha önce de belirtildiği gibi eke olumsuz anlamı veren unsurun ne olduğu açıklanmamıştır. İkincisi, Banguoğlu’nun

¹ Mesela, bazı Türk lehçelerinde –gan sıfat-fiil ekinin, geçmiş zaman kip eki olarak kullanıldığında hem –magan ~ –bagan, hem de –gan emes, veya –gan yok ~ cok ~ jok şeklinde aralarında bir takım anlam ayırtıları olmakla birlikte olumsuz çekim için kullanıldığı görülmektedir (bk. *Kırgız Adabiyatının Grammatikası*, Frunze 1980, s. 408; R. Yuldaşev: *İzuçem Üzbekskiy Yazık*, Taşkent 1992, s. 20 ve s. 232-233; V. Coşkun: *Özbek Türkçesi Grameri*, Ankara 2000, s. 159-160 ve s.162). Ayrıca şu cümleler bu duruma örnek gösterilebilir. Başkurt Türkçesinde: ... illä-mägär oşo gümer ésendä unan äylänep qaytqan ber keşene kürgänem yuq äle, - tigän “... ancak bu ömrüm boyunca oradan (gidip de) dönen bir kişiyi görmedim hâlâ, dedi” (Ergun-İbrahimov: *Başkurt Halk Destanları*, 63). Özbek Türkçesinde: Göyâ inqilâb xälqımız tärixini ikkiğä bölüb täşlägändäk. Hâlbuki bundän äldingi ävlâdlär tāmâmüdän täyyärlängän émäsmedi? “Güya inkılap halkımızın tarihini ikiye bölmüş gibi. *Halbuki* inkılap, daha önceki nesiller tarafından *hazırlanmamış mıydı?*” (Dävran: *Sämärqänd Xäyâli*, 15). Kırgız Türkçesinde: Kee bir burjuaziyalik okumuştular fol klorduk çigarmanı eskiden kalğan kaldık katarında gana baalaşıp, anın içki mazmununa tuura baa *berişken emes* “Bazı burjuva aydınları sözlü halk eserlerini eskiden kalan artık gibi değerlendirerek, bu eserlerin iç dünyasına, doğru değeri *vermemişlerdir*” (Bektenov-Bayciyev: *Kırgız Adabiyatı* 9, 13). Hatta, şu örnekte –gan sıfat-fiil ekinin, emes edatıyla olumsuzunun yapıldığı görülmektedir: *Nadejda Konstantinova eköobüz bu masele boyunça cakında süylöştük, biri-biribizge eç kaçan caman oy bolgon emesi cana bolbosu cönündö cakşı tüşünüştük* “Nadejda Konstantinova ile ikimiz bu mesele hakkında yakınlarda söyleştik, birbirimize asla kötü düşüncelerimizin *olmadığı* ve olmayacağı yönünde birbirimizi iyi anladık” (Saktanov: *Markumdar Ünü*, 120).

² Gabain -gusuz / -güsüz eki hakkında “-guluk’un olumsuzu -gusuz’la yapılır” demektedir (bk. A. V. Gabain (çev.: M. Akalın): *Eski Türkçenin Grameri*, Ankara 1988, § 141 ve § 227).

³ Bk. K. K. Yudahin (çev.: A. Taymas): *Kırgız Sözlüğü*, Ankara 1988, c. 1, s. 326b.

⁴ Bk. B Oruzbayeva.– S. Kudaybergenov: *Kırgız Tilinin Grammatikası (Morfolojiya)*, Frunze 1964, § 700; *Kırgız Adabiyatının Grammatikası*, Frunze 1980 s. 428.

⁵ T. Tekin: “Türkçe Olumsuz Eki {-mE} Üzerine” *Dilbilim Yazıları* 1990, Ankara 1990, s. 19.

da belirttiği gibi vokal zarf-fiil ekli fiilin, yüklemle paralel olarak,⁶ -p zarf-fiil eki ise iki eylemden birinin, diğerinin ardından veya aynı zamanda gerçekleştirildiğini gösterir.⁷ Buna göre eğer ekin bünyesindeki -a, zarf-fiil eki ise o takdirde anlam eylemin bitip bitmemesiyle değil, eylemin sürekliliğiyle ilgili olmalıdır.

2. Menges ve Benzing'in "Türk Dillerinin Sınıflandırılması" başlıklı makalelerinde de Altay-Sayan grubu ile Kırgız Türkçesinin karakteristik özelliği olarak -galak "henüz yapılmamış" sıfat-fiil ekinde söz ettikleri görülür. Verdikleri örneklerden, bunlar arasında çok az söyleyiş farklılıkları olduğu görülmektedir: Altay Türkçesi (ve Kırgızca) bargalak "henüz gitmemiş", Hakasca pargalah, Tuva dilinde bargalak. Hatta burada Altay Türkçesi örneği verilirken beraberinde parantez içinde Kırgızca da yazılmıştır.⁸ Bu izahlardan çıkarılacak neticeler şöyle sıralabilir:

i. İlk olarak bu ek, Kırgız Türkçesine mahsus olmayıp Altay-Sayan Grubu Türk lehçelerinde de bulunmaktadır.⁹

ii. Kırgız Türkçesinde ekteki -g- sesinin düştüğü yani -galak > -alak değişimi görülmektedir

iii. Söz konusu makalede, ekin *-gan ele yok > -galak değişimi neticesinde ortaya çıktığı söylenmektedir.¹⁰ Bu noktada ekin bünyesindeki olumsuz anlamı yok kelimesi sağlamaktadır. Ancak ele kelimesinin anlamı açık değildir. Kırgız Türkçesinde bu kelime daha ziyade kuvvetlendirme edatı fonksiyonundadır. Burada ise kuvvetlendirme söz konusu olmayıp eylemin henüz gerçekleşmediği belirtilmektedir.

Kırgız Türkçesinde yukarıdaki açıklamaya aykırı bir durum söz konusudur. Bu yapının -a elek şeklinde yazılması, ekin iki ayrı unsurun birleşmesinden oluştuğu intibamı uyandırmaktadır. Üstelik diğer Türk lehçelerine nazaran ses uyumunun daha güçlü olduğu Kırgız Türkçesinde, bu ekin uyuma girmemesi de dikkate alınınca yukarıdaki açıklama biraz düşündürücüdür.

Ekin bünyesindeki elek için şunlar söylenebilir: Öncelikle Saha Türkçesinde "değil" anlamında ilik kelimesi bulunmaktadır.¹¹ Anlaşılan Altay lehçelerinde bu edat eklerken Kırgız Türkçesinde edatlığını konumuştur. Elek edatının kökenini Talât

⁶ Bk. T. Banguoğlu: *Türkçenin Grameri*, Ankara 1995, § 367.

⁷ Bk. T. Banguoğlu, a.g.e. § 366.

⁸ Çev. Mehmet Akalın, *Tarihî Türk Şiveleri*, Ankara 1988, s.6

⁹ N. A. Baskakov başkanlığında yayınlanan *Yazıkı Narodov SSSR II* adlı eserde bu ekin Tuva, Hakas, Çulım, Şor, Altay dillerinde Kırgız Türkçesindeki görevinde gibi kullanıldığı görülür: **Tuva dilinde**, "3. priçastiya ojidaemogo vremeni (aff. -galak / ..): kalgalak 'poka ne sdelavşiy', üngelek 'poka ne vzoşedşiy', askalak 'poka ne povesişiy'" (s. 394); **Hakas dilinde**, 2. e) proşedşee eşçe neosuşçestvennoe (osnova glagola + aff. galax / -gelek, -xalax / kelek, -alax / elek + aff. litsa): somgalaxpın 'ya eşçe ne kupalsya', toñalaxpis 'mı eşçe ne merzli' sirlaalaxsıñ (< sirlagalax-sın) tı eşçe ne krasıl' tikkeleker 'oni eşçe ne şili' (s. 437); **Çulım dilinde** 12) Proşedşee vremya soverşennogo deystviya obrazuetsya posredstvom affiksov -alak, -elek (ot osnovna zvonkiy solasny), -kalak, -kelek (ot osnov na gluxoy soglasny) i -a:lak, -ä:lek (ot osnov na glasny), naprimer: ol etkeläk 'on ne dognal eşçe'; ye:lläk 'ne iskal eşçe'; naprimer: sredneçul. Kaçan olar şık vağanda (= parğanda) tang dja:ralak 'kogda oni vıxodili, zarya eşçe ne zanyalas'; men uzalak'm, men išo uzuba:m 'ya eşçe ne spal' (s. 457); **Şor dilinde**, Priçastiya obrazuyutsya pri pomoşçi affiksov: başlığı altında şunlar yazılmış: -kalak / -kelek, -galak / -gelek: şıkkalak kün 'eşçe ne vzoşedşee solntse', tülegelek at 'eşçe ne osedlannaya loşad' (s. 477); **Altay dilinde**, Priçastiya iz'yavitel'nogo nakloneniya. Formı proşedşego vremeni: ... 3) Priçastie nesoverşivşegosya deystviya na -galak / -gelek, -kalak / -kelek - v predloženii vistupaet tol'ko kak opredelenie: yet- 'doxodit' - yetkelek 'poka ne dostigşiy, ne nastupivşiy'; kir- 'vxodit' - kirgelek 'poka ne voşedşiy' (s. 514).

¹⁰ Çev. Mehmet Akalın, a.g.e., s. 6.

¹¹ M. F. Kirişcioğlu: *Saha (Yakut) Türkçesi Grameri*, Ankara 1994, TDK, s. 105.

Tekin, bugün Tunguzcada bulunan *e-* “yapmamak, etmemek” fiiline bağlamaktadır.¹² Bu fiil, Türkçedeki *e(r)-* yardımcı fiili ile sesteş olup anlamca tamamen farklıdır.

Ayrıca *elek* edatının, Eski Türkçedeki *idi*¹³ edatının önce *idi* > *ele*; ardından da *ele yok* veya *ele ök* > *elek* şekline geldiği düşünülebilir. *İdi* edatını Gabain¹⁴ *Eski Türkçe'nin Grameri* adlı çalışmasının sözlük kısmında *olumsuzun kuvvetlendiricisi* şeklinde açıklamaktadır. Ancak Kırgız Türkçesinde bulunan *ele* edatı hem olumluları hem de olumsuzları kuvvetlendirir. Yine ayrıca *idi* kelimesi içindeki */l/* > */d/*¹⁵ değişikliğince gelince, *i-* fiilinin görülen geçmiş zaman çekimi Türkiye Türkçesinde *idi*, Özbek ve Kazak Türkçelerinde *edi*, Kırgız Türkçesinde ise *ele* (< *edi*) olduğu hatırlanırsa; sözkonusu değişimin, benzeşme yoluyla ortaya çıktığı söylenebilir.

3. Üçüncü olarak Moğolcada bulunan tamamlanmışlık sıfat-fiil eki kategorisini de göz önüne almak gerekir.¹⁶ Moğolcada konuyla ilgili olabilecek iki sıfat-fiil kategorisi mevcuttur.

İlki, tamamlanmışlık *-ga / -ge* sıfat-fiil eki kategorisi.

örnek: *yabuga* “gitmekte olan”

İkincisi bu tamamlanmışlık sıfat-fiil ekinin olumsuzu, fiil tabanına getirilen *-ga / -ge* ekinden sonra *ügei* “değil” veya *edüi* “değil, henüz değil” olumsuz şekilleriyle gerçekleştirilir.¹⁷

örnek: *kelge üdei* “henüz söylemekte olmayan”

İrege ügei “gelmedi”

irege üdei “henüz gelmedi”

Burada görüldüğü gibi *-ga / -ge* sıfat-fiil ekini olumsuz yapmak için Moğolcada *üdei* “değil” ve *ügei* “henüz değil” edatı kullanılmaktadır.¹⁸ Yukarıda Saha Türkçesinde

¹² T. Tekin, a.g.m., s. 19.

¹³ T. Tekin, Eski Türkçe döneminde kullanılan, *eñ* “yok, değil” ve *ep* olumsuzluk edatları ile *idi* olumsuzluk zarfının da *e-* “yapmamak, etmemek” fiilinden geldiğini söyler (a.g.m., s. 19-20).

¹⁴ A.V. Gabain, a.g.e., s. 274.

¹⁵ Bilindiği gibi, Kıpçak lehçelerinde, ünsüzlerden sonra gelen */l/* sesi, kendisinden önceki ünsüzün tonlu veya tonsuz olmasına göre */d/* veya */t/* ye dönüşmektedir. Ancak çoğu kez Kırgız Türkçesinde, yarı ünlü */y/* ile akıcı ünsüz */r/*den sonra */l/*lerin korunduğu görülür. Örnek: Kırgız Türkçesinde, *Birgadirler: epkindüüdön şaylansın, / Traktorlor üç kaytara aydasın* “Ekip başları beceriklilerden seçilsin, / Traktörler üç defa [toprağı] sürsün” (Bolobalayev: *Osmonkul*, 37). Bu durum *+lık* ile genişlemiş *-ar / -er* geniş zaman partisibinde de görülür: *Al kişinin zamanga coop bererlik körköm çıgarma cazuusu öto kümöndüü iş* “Onun zamana cevap verecek edebî eser yazabilmesi son derece şüpheli bir iş” (Aytmatov: *Biz Düynönü Cañırtabız, Düynö Bizdi Cañırtat*, 20). Kırgız Türkçesinde *i-* fiilinin görülen geçmiş zaman çekiminin benzer bir değişim göstererek *irdi* > *irli* > *erle* > *ele* olmuş olması mümkündür. Burada akıcı */r/* ünsüzünden sonra gelen patlamalı */d/* ünsüzü, söylenişinin daha kolay ve */r/* gibi bir akıcı ünsüz olması dolayısıyla */l/* ünsüzüne dönüşmüş olabilir. Benzer bir durum Kıpçak grubundan olan Başkurt Türkçesinde de vardır. Bu lehçede, */l/* ünsüzünün kendisinden önceki ünsüze göre */t/* veya */z/* olduğu, ancak bazen */r/*den sonra kendisini koruduğu görülür: *çıkır+lık* > *sığırılık* “çıkacaklık, çıkmak” (Ergun-İbrahimov: *Başkurt Halk Destanları*, 245); *türle* “terli”, *éyärlep* “eyerleyip” (Ergun-İbrahimov: *Başkurt Halk Destanları*, 190). Hatta bu lehçede aslı */d/*li olan kimi eklerin de ünlülerden ve bazen */r/* ünsüzünden sonra */l/*'ye dönüştüğü görülür: *ara+da* > *arala*; *qay+da+dır* > *qayzalı* “bir yerlerde, nerededir”; *oşo+day* > *oşoloy* “onun gibi, öyle” (Ergun-İbrahimov: *Başkurt Halk Destanları*, 63-64).

Bunların dışında *ele* “idi” ile ilgili bir diğer ihtimal de *erdi* > *erli* > *elli* > *elle* > *ele* şeklinde önce ilerleyici benzeşme, ardından ünsüz düşmesi yoluyla ortaya çıktığı düşünülebilir.

¹⁶ Bk. Nicholas Poppe (Çev.: Günay Karaağaç): *Moğol Yazı Dilinin Grameri*, İzmir 1992, § 364.

¹⁷ Bk. A.g.e., § 364.

ilik “değil” edatının bulunduğundan bahsedilmiştir. *Üdei* ve *ilik* edatlarının benzerliği dikkat çekicidir.

Diğer Türk lehçelerinde olduğu gibi Kırgız Türkçesinde de Eski Türkçedeki bazı kelimelerde hece başındaki /g/ ler düşer.¹⁹ Aynı şekilde Moğolca ile Altay lehçelerinde bulunun ekin başındaki /g/ sesi Kırgız Türkçesinde düşmüş olmalıdır.

Sonuç olarak Moğolcadaki -ga / -ge tamamlanmışlık sıfat-fiil ekinin Kırgız Türkçesine -ga / -ge > -a / -e şeklinde geçip, bu lehçede bugün işlek olmaktan çıkan eski bir olumsuzluk edatı olan *elek* ile kalıplaşmasıyla -a *elek* yapısı ortaya çıkmış olmalıdır.

Bütün bu bilgilerden yola çıkarak ekin, Kırgızların henüz Altay Türk boylarıyla birlikte yaşadığı devirlerden kalma bir ek olup Moğolca ile müşterek kökene sahip olduğu söylenebilir.

Ekin kullanım özellikleri:

Kırgız Türkçesinde hemen hemen her unsur mutlaka en azından vokal uyumuna girerken – konsonant uyumu bazen bozulabilmektedir, *ilgerteden* “eskiden beri”, *öltür-öldürmek* vb.– *a* *elek* ekinin fiile getirilen vokal kısmı uyuma girer; ancak yapının “*elek*” kısmı uyum dışıdır. Aşağıda örneklerde görüleceği gibi ekin, *bara elek* > *baralek* şeklinde yazı dilinde yaygın olmayan iyice ekleşmiş hali dahi kimi zaman uyuma girmez.

Ekin fonksiyonları:

Ekin fonksiyonları ele alınırken, bunlar Türkiye Türkçesindeki karşılıklarından yola çıkılarak tespit edilmiştir. Bu ek, çoğu zaman *henüz* anlam ayırtısıyla Kırgız Türkçesindeki -gan sıfat-fiil ekinin olumsuzu olarak kullanılır.

1. “Henüz -mamış / -mayan” fonksiyonunda kullanılır:

çıga elek “henüz çıkmamış, henüz çıkmayan” (< *çık-a elek*)

alına elek “henüz alınmamış, henüz alınmayan” (< *al-ı-n-a elek*)

Çıga elek ciniñ bolso, mına menden çıgar. Alına elek öçüñ barbı, me menden al “Henüz tam çıkamamış öfken varsa işte benden çıkar. Henüz alınmamış öcün mü var, işte benden al” (Kuşbekov: “**Uluu Toogo Çıkkın Barbı**”, 24).

tuula elek “henüz doğmamış olan, henüz doğmayan” (< *tuul-a elek*)

Enelik tabiyattın kemibes sezimin ala cürgön kañçık öz canının emes, cakında uşul üñkürdö tuula turgan baldarım dep, tuula elek küçüktörünün amandıgın oyloğu “Annelik tabiatın eksilmeyen duygusuyla yaşayan dişi yalnızca kendi canını değil, yakında bu mağarada doğacak olan yavrularım diyerek, henüz doğmamış olan eniklerinin güvenliğini düşündü” (Aytmatov: **Kıyamət**, 8).

es tarta elek “henüz aklı yetmeyen, yeterince büyümemiş” (< *es tart-a elek*)

Koyuñuzçu, eneke. Es tarta elek bala emneni bilsin “Boş versenize anneciğim. Henüz aklı yetmeyen çocuk ne bilir?” (Aytmatov: **Üç Tomdon Turgan Çıgarmalar**, 28).

2. “Henüz -madık” fonksiyonunda kullanılır:

biz körö elek cerler “bizim henüz görmediğimiz yerler” (< *biz kör-e elek cer+ler*)

¹⁸ Yukarıda belirtildiği üzere diğer kimi Türk lehçelerinde olduğu gibi Kırgız Türkçesinde de bazı sıfat-fiil eklerinin olumsuzluğu *emes* “değil” edatıyla sağlanabilmektedir. Bu noktada sıfat-fiil eklerinde görülen bu durum sözkonusu Moğolca yapıyla benzeşmektedir.

¹⁹ Mesela, Eski Türkçe devresindeki *kulgak*, *agir*, *buzagi*, *küdegü* gibi kelimeler bugün Kırgız Türkçesinde *kulak*, *oor*, *muzoo*, *küyöö* şeklinde yaşamaktadır.

“Kaysı cer cakşı?” degen suroogo “*biz körö elek cerler*” dep koyot emespi. Oşol eñ tuura “Neresi iyi?” şeklindeki soruya “*bizim henüz görmediğimiz yerler*” diye cevaplamazlar mı? İşte bu en doğrusu” (Eraliyev: “*Saga Aytkan Sır*”, 68).

körö elegiñ “henüz görmediğin” (< *kör-e elek+i+ñ*)

Körgönüñdön körö elegiñ köp “Gördüğünden *henüz görmediğin çok*” (ats.).

aramdıktı bile elek perişte çağında “henüz haramı bilmediği melek çağında” (< *bil-e elek*)

aram oygo kire elek perişte çağında “henüz kötü düşünceye girmediği melek çağında” (< *kir-e elek*)

Bu ceksur düynödön eköö çırımtalında ketsin, abiyiri taza, dili ak, aramdıktı bile elek, aram oygo kire elek perişte çağında ketsin “Bu kötü dünyadan [yeni çıkmış] biri iki tüyüyle gitsin, şerefli, kalbi temiz, *henüz* haramı *bilmediği*, *henüz* kötü düşünceye *kapılmadığı* melek çağında gitsin” (Aytmatov: *Üç Tomdon Turgan Çıgarmalar*, 49).

3.Zaman zaman duyulan ve görülen geçmiş zaman çekiminde yine *henüz* ayırtısıyla birlikte bu kiplerin olumsuz olarak kullanıldığı görülür.

körölek okşoym “görmedim galiba” (< *kör-e elek okşo-y+m*)

[Cumanali abışka:] *Al emi mabu balamdı bolso tee kıştan beri körölek okşoym* “[Yaşlı Cumanali:] Mesela işte şu çocuğumu ise tâ kıştan beri *görmedim galiba*” (Şarşeyev: *Alakandagı Kün*, 128).

Aşağıdaki örnekte ilginç bir durum vardır. Normalde ekin bünyesinde “henüz” anlamı varken cümlede anlamı daha da kuvvetlendirmek için *azırınça* “şimdilik” kelimesi kullanılmıştır. Bu durumda cümlenin Türkiye Türkçesine aktarımında *henüz* kelimesi kullanılmamıştır.

ugalekpiz “(henüz) duymuş değiliz, duymadık” (< *uk-a elek+biz*)

Karıların keñeşmesi dep azırınça ugalekpiz “Yaşlıların meclisi diye birşey şimdilik *duymadık*” (Aytmatov: *Biz Düynönü Cañurtabız, Düynö Bizdi Cañurtat*, 15).

Aşağıda cümlede ise çekim eki olarak kullanılan ekin, *henüz* anlam ayırtısı hiç yoktur.

körö elek “görmedi, görmemiş” (< *kör-e elek*)

Ismayıl bu ketken atçan Mirzakul ekinin ünönön taandı. Alısıraak tuğan. Kaçantan beri körö elek “Ismayıl bu giden atının Mirzakul olduğunu sesinden anladı. Uzaktan akraba. Epeyden beri *görmedi*” (Öner: *Bugünkü Kıpçak Türkçesi*, 159).

4. Yukarıda belirtildiği gibi nadiren de olsa *elek* kelimesinin ekleşerek kullanıldığı görülür. Ancak bu durumda şaşırtıcı olarak bazen Kırgız Türkçesindeki ünlü uyumuna tam bir uyum gösterirken bazen da Kırgız Türkçesinin genel karakterine aykırı bir biçimde kullanıldığı görülür.

körölökmün “daha görmedim” (< *kör-e elek*)

Cümle içerisinde kullanım tespit edilmemiştir. Sözlükte tek kelime örnek olarak verilmiştir (bk. *Kırgız Sözlüğü*: 326/b).

ketelek “henüz gitmemiş” (< *ket-e elek*)

Ok cuuşatkan korkunuçtuu soguştu ene sütü oozunan ketelek, kızıl alçaday uşul çaştar körböşö bolboyt bele?! “Kurşunların yağdığı korkunç savaşı ana sütü ağzından *henüz gitmemiş*, kızıl erik gibi şu gençler görmese olmaz mıydı?” (Asanaliyev: *Povestler*, 51).

Ünlü uyumuna girmeyen örnekler:

boor kötörölek “henüz büyümemiş” (< *boor kötör-ö elek*)

Men boor kötörölek kiçinekeymin “Ben henüz büyümemiş bir küçüğüm” (Asanaliyev: *Povestler*, 43).

ugalek “duymadığı” (< *uk-a elek*)

Kubaniçbek bir kayırıp bütöörü menen koñguroodoy ünün obogo sozolonkondo olturgandar tımtırs bolup, köz irmebey, özdörü murda ünün ugalek cigittin avazına muyuy kulak töşöştü “Kubaniçbek bir daha tekrarlayarak bitirmesiyle, dâvûdî sesini havaya yaydığına oturanlar sessizce, göz kırpmadan, delikanlının daha önce duymadıkları sesiyle gevşeyerek, ona kulak verdiler” (Şarşeyev: *Alakandagı Kün*, 136).

körölegiinde “henüz görmemişken” (< *kör-e elek+i+ñ+de*)

Ketkin birdi körölegiinde “Sen iyisi mi biri henüz görmemişken git.” (Asanaliyev: *Povestler*, 85).

5. Ekin nadiren *+lk* isimden isim yapma ekiyle genişlemiş olarak kullanıldığı görülür.

bolo elektigin “henüz olmadığını” (< *bol-a elek+lik+i+n*)

Soguş bütökönü minday çoñ bayge bolo elektigin curt aytıp cattu “Halk, savaş bittiğinden beri böylesi büyük at yarışının henüz olmadığını konuşuyordu” (Aytmatov: *Kıyamet*, 66).

6. Daha önce de belirtildiği gibi *-a elek* eki, *henüz* anlam ayırtısıyla birlikte *-gan* sıfat-fiil ekinin olumsuzu gibi kullanılmaktadır. Aşağıdaki örnekte bu durum görülmektedir.

cañılganım “yanıldığım” (< *cañıl-gan+i+m*)

tüşünö elektigim “henüz anlamadığım” (< *tüşün-e elek+lik+i+m*)

Şarip: “Tölögöndün suroosu, talabı çındık. Men uşunday koroo çetinde çürtüp oylontuuçu maseleni kozgoy turgan adamdı colukturam dep oylogon da emesmin. Cañılganım, ali köp nersege түшүнө elektigim oşol” “Şarip: “Tölögön’ün isteği gerçek. Ben böyle ağıl etrafında yaşayıp da, böylesine düşündürücü meseleyi dile getiren birine rastlayacağımı hiç düşünmemiştim. Yanıldığım, daha çok şeyi henüz anlamadığım da budur (Şarşeyev: *Alakandagı Kün*, 132).

Bu ekten türeme zarf-fiil ekleri

-a elek sıfat-fiil eki, kimi sıfat-fiil ekleri gibi hal ekleriyle birleşerek zarf-fiil yapısını oluşturmaya yatkın değildir. Ekin nadiren bu şekilde kullanıldığı görülür.

-a elek + hâl eki

1. -a elekten:

Ek, yaygın olmamakla beraber ablatif ekiyle birleşerek “*henüz -madığı için; henüz -madığından; henüz -madan*” fonksiyonlarındaki zarf-fiil ekini oluşturur. Yapılan taramalarda aşağıdaki tek örnek bulanabilmiştir.

çığa elekten “henüz çıkmadan” (< *çık-a elek+ten*)

Kün çığa elekten oşondoy köndübü, batış cak kalıñdap, tünörüp turgan eken “Henüz güneş çıkmadan öylesine alıştığınan mıdır nedir, Batı tarafı kararmış vaziyetteymiş (Elebayev: *Kıyın Kezeñ*, 258).

2. -a elekte:

Ek, lokatif ekiyle, iyelik eki olarak veya almadan “henüz -memişken; henüz -meden” fonksiyonunda, *-a elekten* yapısına nazaran daha yaygın kullanılır. Ekin bu şekilde kullanımı, *-gan* sıfat-fiil ekinden türeme zarf-fiil yapılarına benzemektedir.

i. Ekin, iyelik eki olmadan kullanımı:

çıga elekte “henüz çıkmadan” (< *çık-a elek+te*)

Karil Dosoy öz sözünün ayagına *çıga elekte ele stakandı Zaremaga karmata berip, calınıçtuu köz karaşın arttı* “Karil, Dosoy sözünü henüz tamamlamadan bardağı Zarema’ya tutuşturarak, yalvaran gözlerle baktı” (Şarşeyev: *Alakandagı Kün*, 41).

buzula elekte “henüz bozulmamışken” (< *buz-u-l-a elek+de*)

[Meder:]- ...*Silerdi takır buzula elekte kişi kılıp çıgarsın!* - dedi da ... “[Meder:]- ... Sizler henüz tamamen bozulmamışken adam etsin!” dedi ve ..” (Şarşeyev: *Alakandagı Kün*, 85).

Aşağıdaki Kırgız Türkçesi metinde ekin, -p zarf-fiil ekinin olumsuzu gibi kullanıldığı görülür.

kanıp-kana elekte “henüz tamamen kanmadan” (< *kan-i-p kan-a elek+de*)

Düynönün bir burçunda çaşay berse kana?! Kayda-ah! Kumarın kanıp-kana elekte ele baarı ötüp, baarı бүтүп, başka tüşük, başka umtuluu, başka ömürlör aldıda küöt eken go! “Dünyanın bir ucunda yaşasa keşke! Ah nerede! Henüz özlemlerine kanmadan, her şey geçip, her şey bitip başka uğraş, başka çaba, önünde bir başka ömür bekliyormuş!” (Saktanov: *Markumdar Ünü*, 148).

ii. Ekin, iyelik eki olarak kullanılması:

unuta elegimde “henüz ben unutmamışken” (< *unut-a elek+i+m+de*)

Tıştan, başına bir cakşı oy kele kalğanınan, unuta elegimde kagazga tüşürüp kalayın azır mende özümdü alakıtaar calgız uşul emespi dep oylop, köñülü kötörünkü kelbedi bele? “Dışarıdan, aklına iyi bir fikir geliverdiğinden, henüz ben unutmamışken kağıda geçiriveriyim, şimdi beni meşgul edecek şey yalnızca bu değil mi diye düşünerek, sıkıntım azaldı biraz” (Şarşeyev: *Alakandagı Kün*, 64).

keteleginde “henüz gitmeden önce” (< *ket-e elek+i+n+de*)

Askerge keteleginde özü menen kurbaldaş baldardın köpçülüğü küñügö emnegedir dal kolhozduñ keñsesinin mañdayında köpürönün eki tarabında sekiçege oturup tameki çegişip ötkön-ketkenderdi sındap, bolboso anekdot aytışçu “Askere gitmeden önce kendisiyle yaşıt çocukların bir çoğu, her gün nedense kolhoz yazıhanesinin tam karşısındaki köprüünün iki tarafındaki sekilere oturup sigara içerek gelip geçenleri gözlerler veya fıkralar anlatırlardı” (Şarşeyev: *Alakandagı Kün*, 82).

ooruy eleginde “henüz hastalanmamışken” (< *ooru-y elek+i+n+de*)

Keede ooruy eleginde ele “eger men ölsöm, uşunday kılğıla!” dep, aldın ala kereezin aytıp koygondor da bolgon “Bazen henüz daha hastalanmamışken “eğer ben ölürsem, böyle yapın!” diyerek önceden vasiyetini söyleyenler de vardır” (Bektenov-Bayciyev: *Kırgız Adabiyatı* 9, 66).

3. -a elektey:

Burada Türk lehçelerinde kullanılan *dey* benzetme edatının, hal ekleri içinde ele alınması sorgulanabilir. Ancak +*dey* eki, diğer lehçelerde olduğu gibi Kırgız Türkçesinde de bir ek gibi sıfat-fiil ekleriyle birleşerek onlardan zarf-fiil eklerini türetir.²⁰ Bunu yaparken de tıpkı bir hal eki gibi kullanılır.²¹ Bu şekli gelişme dışında

²⁰ Şu örnekte de görüleceği gibi *dey* edatı kalıp kelimesine, tıpkı bir hal eki gibi düşünülerek, 3. teklik şahıs iyelik ekinden sonra gelen pronominal n’den sonra getirilmiştir. *Sekimede eç özgörüü çoktoy, baya olturğan kalıbında* “Sekime de hiç bir değişiklik yok gibi, az evvel oturduğu kalıbındaki gibi (kalıbını hiç bozmamış gibi)” (Kuşbekov: “Uluu Toogo Çıkkın Barbi”, 17).

ayrıca anlam olarak da “gibi” benzetme edatı anlamından başka “kadar” miktar edatı fonksiyonunu da üstlenmiştir.²² Dey edatı, artık eklediği için -day / -dey; -doy / -döy; -tay / -tey; -toy / -töy şekillerinde konsonant ve vokal uyumlarına da girmiştir.

Çok işlek olmayan *a elek + dey > -a elektey* eki “henüz -memiş / -madık / -mayan gibi / kadar” karşılığında zarf-fiil eki olarak kullanılır.

kün tüşö elektey “henüz muhtaç değilmiş gibi” (< *kün+ü tüş-e elektey*)

Abışka öböök tartıp, böcöndöy basıp, dayıma cöö kelet. Kolundagı tayagına da ançalık küni tüşö elektey “Yaşlı adam baston tutarak, acele etmeden yürüyüp, daima yayan gelir. Elindeki dayağına da henüz o kadar muhtaç değilmiş gibi” (Kaimov: *Tandalgan Çıgarmalar*, 69).

-a elek + ablatif eki + edat tarzındaki zarf-fiil ekler:

Yaptığımız taramalarda *-a elek* ekinin yalnızca *murun* “önce” edatıyla birlikte böyle bir yapıda kullanıldığını tespit edebildik.

-a / -y elekten murun:

Türkiye Türkçesindeki “henüz -madan önce” fonksiyonunda bir yapı olup çok yaygın değildir.

dey elekten murun “henüz demeden önce” (< *de-y elek+den murun*)

Tün ortosu çende toñ cerdi türsüldötö bastırıp Karabaydıkına biröö keldi. Tereze tuşuna cakınday bere tizginin cıyıp: “O, Karake!” dey elekten murun ele, katuu dabış menen çal oygonup ketken “Gecenin bir yarısında donmuş yerleri gümbürdeterek Karabay’ın evine birisi geldi. Pencerenin karşısına yaklaştığında atının dizginini çekerek: Henüz “Hey Karabay ağabey!” demeden önce, yaşlı adam gürültüden uyanıvermişti” (Elebayev: *Kıyın Kezeñ*, 241).

KAYNAKÇA

- AKALIN Mehmet: *Tarihi Türk Şiveleri*, TKAE yay.: 73, Ankara 1988.
 ASANALİYEV, Keñeşbek: *Povestler*, Frunze 1984.
 AYTMATOV Çıngız: *Üç tomdon Turgan Çıgarmalar*, c. 2. Frunze 1982.
 AYTMATOV Çıngız: *Kıyammat*, Frunze 1988a.
 AYTMATOV Çıngız: *Biz Düynönü Cañırtabız*, Düynö Bizdi Cañırtat, Frunze 1988b.
 BANGUOĞLU Tahsin: *Türkçenin Grameri*, TDK yay.: 528, Ankara 1995.
 BASKAKOV N. A. vd.: *Yazıki Narodov SSSR*, Tom vtoroy, Tyurkskie Yazıki, Moskva 1966.
 BEKTENOV Z - BAYCİYEV T.: *Kırgız Adabiyatı 9*, Bişkek 1993.
 BOLOBALAYEV Osmonkul: *Osmonkul*, Frunze 1960.
 COŞKUN Volkan: *Özbek Türkçesi Grameri*, TDK yay.: 752, Ankara 2000.
 ÇAĞATAY Saadet: *Türk Lehçeleri Örnekleri II*, Ankara 1972.

²¹ -dek / -dey şekillerinde de kullanılan bu ek-edat bazı Türk lehçeleri gramerlerinde hal ekleri kategorisi içerisinde yer alır. Mesela Uygur Türkçesinde benzetme hali (bk. S. M. Kaşkarlı: *Modern Uygur Türkçesi Grameri*, İstanbul 1992, s. 80), “Özbekçede bunlardan [diğer hal eklerinden] başka eşitlik hâlini ifade eden (“-ca/-ce, gibi” mânâlarını veren) -dek, -däy ekleri vardır” (bk. *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü I*, s. 1077).

²² Şu örnekte *dey* edatı “gibi” değil “kadar” anlamındadır: *Eki-üç çınday çay içilip, ... “İki-üç bardak kadar çay içilip, ...”* (Şarşeyev: *Alakandagı Kün*, 73).

- DAVLETOV S.- KUDAYBERGENOV S.: *Azırkı Kırgız Tili Morfologiya*, Frunze 1980.
- DÄVRÂN Xurşid: *Sämärqänd Xäyâli*, Taşkent 1991.
- ELEBAYEV Mukay: *Kıyın Kezeñ*, Frunze 1980.
- ERALIYEV Süyünbay: “*Saga Aytkan Sır*” Ala-Too 4-5, Bişkek 1992, s. 63-109.
- ERASLAN Kemal: *Eski Türkçe’de İsim-Fiiller*, İstanbul 1980.
- ERGUN Metin- İBRAHİMOV Gaynislam: *Başkurt Halk Destanları 2000*, Ankara.
- GABAİN A. Von (çev. Mehmet AKALIN): *Eski Türkçenin Grameri*, TDK Yay.: 532, Ankara 1988.
- KAIMOV Kasım: *Tandalğan Çıgarmalar*, Frunze 1976.
- Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü*, Kültür Bakanlığı, Kaynak Eserler: 54, Ankara 1991.
- KAŞGARLI Sultan Mahmut: *Modern Uygur Türkçesi Grameri* 1992, İstanbul.
- Kırgız Adabiy Tilinin Grammatikası*, Kırgız İlimder Akademiyası yay., Frunze 1980.
- Kırgız Tilinin Tüşündörmö Sözdüğü - I* (Heyet tarafından), Frunze 1984.
- KİRİŞÇİOĞLU M. Fatih: *Saha (Yakut) Türkçesi Grameri*, TDK Yay.: 594, Ankara 1994.
- KUŞBEKOV Kasım: “*Uluu Toogo Çıkkın Barbı*”, Ala-Too :4-5, Bişkek 1992, s. 3-60.
- ORUZBAYEVA B.-KUDAYBERGENOV S.: *Kırgız Tilinin Grammatikası (Morfo-logiya)*, Kırgız Mamlekettik Okuu-Pedagogika Baspası, Frunze 1964.
- ÖNER Mustafa: *Bugünkü Kıpçak Türkçesi*, TDK Yay.: 703, Ankara 1998.
- Özbek Tiliniñ İzahli Lugäti I-II* (Heyet tarafından), Moskova 1981.
- POPPE Nicholas (Çev.: G. KARAAĞAÇ): *Moğol Yazı Dilinin Grameri*, İzmir 1992.
- SAKTANOV K.: *Markumdar Üni*, Bişkek 1991.
- ŞARŞEYEV Cumatay: *Alakandagı Kün*, Bişkek 1991.
- TEKİN Talât: “*Türkçe Olumsuz Eki {-mE} Üzerine*” Dilbilim Yazıları 1990, Ankara 1990, s. 13-21.
- YUDAHİN K. K. (çev.: Abdullah TAYMAS): *Kırgız Sözlüğü I-II*, TDK yay.:121, Ankara 1988.
- YULDAŞEV R.: *İzuçаем Uzbekskiy Yazık*, Taşkent 1992.
- ZEYNALOV Ferhat (çev.: Y. GEDİKLİ): *Türk Lehçelerinin Karşılaştırmalı Dilbilgisi*, İstanbul 1993.